UDK 159.923:331.548:373.5

KASBIY FAOLIYAT TRANSFORMATSIYASI SHAROITIDA 9-11-SINF O‘QUVCHILARINING KASBIY MOSLASHUVCHANLIGINI BELGILOVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR: NAZARIY-TAHLILIY YONDASHUV

Sharobitdinova Dinora Obidinjon qizi,
Qo‘qon universiteti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada kasbiy faoliyat transformatsiyasi sharoitida 9–11-sinf o‘quvchilarining kasbiy moslashuvchanligini shakllantiruvchi psixologik omillar nazariy-tahliliy jihatdan yoritiladi. Mehnat bozoridagi o‘zgarishlar, raqamli texnologiyalarning kengayishi va kasbiy faoliyat mazmunining yangilanishi yoshlarning kasbiy kelajakka tayyorgarligini faqat muayyan kasbni tanlash bilan cheklab bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Tadqiqotning nazariy asosini kasb tanlash va kasbiy rivojlanish, shuningdek, ijtimoiy muhitning ushbu jarayonga ta’sirini o‘rganuvchi nazariyalar tashkil etadi. Kasbiy moslashuvchanlikning asosiy psixologik resurslari sifatida kelajakka yo‘nalganlik, nazorat hissi, kasbiy qiziquvchanlik va o‘ziga ishonch tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: kasbiy moslashuvchanlik, kasbiy faoliyat transformatsiyasi, kasbiy o‘zini anglash, kasbiy qiziquvchanlik, o‘ziga ishonch, kasbiy qaror, yuqori sinf o‘quvchilari, kasbga yo‘naltirish.

Zamonaviy jamiyatda kasbiy faoliyatning mazmuni, kasblarga qo‘yiladigan talablar va mehnat bozoridagi munosabatlar jadal o‘zgarib bormoqda. Raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirish, yangi faoliyat yo‘nalishlarining paydo bo‘lishi hamda ayrim an’anaviy kasblarning transformatsiyalashuvi yosh avloddan nafaqat muayyan bilim va ko‘nikmalarni egallashni, balki kasbiy vaziyatlardagi o‘zgarishlarni anglash, yangi imkoniyatlarni izlash va o‘z rivojlanish yo‘lini qayta belgilash qobiliyatini ham talab etmoqda.

Mazkur sharoitda umumiy o‘rta ta’limning 9–11-sinflari alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ushbu davrda o‘quvchi kelajakdagi ta’lim yo‘nalishi, kasbiy qiziqishlari va hayotiy maqsadlari to‘g‘risida muhim qarorlar qabul qiladi. Biroq kasb tanlash jarayoni har doim ham o‘quvchining individual qiziqishlari va qobiliyatlariga asoslanmaydi. Ota-onalarning kutishlari, ijtimoiy stereotiplar, kasblar haqidagi axborotning cheklanganligi va muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish kasbiy tanlovni murakkablashtirishi mumkin.

Saviskas va Porfeli kasbiy moslashuvchanlikni kasbiy rivojlanish vazifalari, o‘tish davrlari va kasbiy muammolarni boshqarishga yordam beruvchi psixososial resurslar tizimi sifatida izohlaydi [1]. Lent, Brovn va Hakett esa kasbiy qiziqishlar, tanlov va faoliyat natijalarini shaxsning o‘z qobiliyatiga ishonchi, kutilayotgan natijalari, maqsadlari va ijtimoiy muhiti bilan bog‘liq holda tushuntiradi [2]. Ushbu yondashuvlar yuqori sinf o‘quvchilarining kasbiy rivojlanishini ko‘p omilli psixologik jarayon sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Izlanishning maqsadi, kasbiy faoliyat transformatsiyasi sharoitida 9–11-sinf o‘quvchilarining kasbiy moslashuvchanligini belgilovchi psixologik omillarni nazariy jihatdan tahlil qilish va ularning o‘zaro munosabatini ifodalovchi konseptual modelni asoslash.

Maqola nazariy-tahliliy tadqiqot sifatida tashkil etildi. Uning metodologik asosini ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, va nazariy sintez tashkil etadi. Tahlilda kasbiy konstruksiya nazariyasi, ijtimoiy-kognitiv kasbiy rivojlanish nazariyasi hamda kasbiy rivojlanishga ijtimoiy-kontekstual yondashuvning asosiy qoidalaridan foydalaniladi.

Kasbiy moslashuvchanlik va o‘smirlarning kasbiy rivojlanishiga oid ilmiy ishlar asosida quyidagi tahliliy yo‘nalishlar ajratiladi: kasbiy moslashuvchanlikning mazmuni va tarkibiy qismlari; shaxsning kognitiv-motivatsion resurslari; oilaviy va ta’limiy muhitning o‘rni; mazkur omillarni maktabdagi kasbga yo‘naltirish amaliyotida rivojlantirish imkoniyatlari.

Tahlil uchun nazariy ahamiyatga ega klassik manbalar hamda o‘smirlarning kasbiy moslashuvchanligini o‘rgangan ilmiy sharhlar asos qilib olindi. Jumladan, Krisit va Kurniavati o‘smirlarda kasbiy moslashuvchanlikka ta’sir qiluvchi ichki va tashqi omillarni tahlil qilgan [3]. De Kastro va Silva tomonidan amalga oshirilgan tizimli adabiyotlar sharhi esa kasbiy moslashuvchanlikning psixologik, motivatsion, akademik, oilaviy va munosabatlarga oid omillar bilan aloqadorligini yoritadi [4].

Kasbiy moslashuvchanlikni faqat kasb tanlashga tayyorlik yoki tanlangan kasbga qiziqish bilan tenglashtirish uning mazmunini cheklab qo‘yadi. Kasbiy qiziqish muayyan faoliyatga moyillikni ifodalashi mumkin, kasbiy qaror esa tanlov jarayonining muayyan natijasidir. Kasbiy moslashuvchanlik esa shaxsning kasbiy rivojlanish bilan bog‘liq vazifalar, noaniqliklar va o‘zgarishlarni boshqarish uchun safarbar eta oladigan psixososial resurslarini qamrab oladi.

Kelajakka yo‘nalganlik o‘quvchining o‘z kasbiy istiqboli haqida o‘ylashi, maqsad belgilashi va kelajakdagi vazifalarni oldindan ko‘ra olishga intilishida namoyon bo‘ladi. Mazkur resurs kasbiy qarorni tasodifiy tanlov sifatida emas, balki izchil rivojlanish jarayonining bir qismi sifatida anglashga yordam beradi.

Nazorat hissi o‘quvchining kasbiy kelajagi uchun shaxsiy mas’uliyatni qabul qilishi, qarorlarni mustaqil tahlil qilishi va o‘z harakatlarini boshqarishga intilishi bilan bog‘liq. Bu tushuncha barcha tashqi sharoitlarni nazorat qilish imkoniyatini anglatmaydi. Aksincha, mavjud imkoniyatlar doirasida ongli tanlov qilish va o‘z faoliyati uchun javobgarlikni his etishni nazarda tutadi.

Kasbiy qiziquvchanlik turli kasblar, ta’lim yo‘nalishlari, mehnat sharoitlari va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini o‘rganishga intilishda namoyon bo‘ladi. U o‘quvchining o‘z qobiliyatlari haqidagi dastlabki tasavvurlarini real faoliyat va yangi axborot bilan taqqoslashiga yordam beradi. Bunda kasblar haqida faqat nazariy ma’lumot olish emas, balki kasbiy faoliyatni kuzatish, mutaxassislar bilan suhbatlashish va amaliy vazifalarni sinab ko‘rish ham muhimdir.

Kasbiy faoliyat transformatsiyasi sharoitida o‘quvchining o‘z qobiliyatlarini qanday baholashi, kasbiy maqsadlarni qanday belgilashi va qarorlarining oqibatlarini qanday tasavvur qilishi alohida ahamiyatga ega. Bu jarayonlarni tushuntirishda Lent, Brovn va Hakett tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-kognitiv kasbiy nazariya muhim o‘rin tutadi [2].

Mazkur nazariyaga ko‘ra, kasbiy qiziqishlar va tanlovlar o‘ziga ishonch, kutilayotgan natijalar, shaxsiy maqsadlar, o‘rganish tajribasi hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq. Masalan, muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish tajribasiga ega bo‘lgan o‘quvchi shu yo‘nalishda o‘z imkoniyatlarini yuqoriroq baholashi mumkin. Aksincha, takroriy muvaffaqiyatsizlik yoki salbiy baholanish ayrim kasbiy imkoniyatlardan asossiz ravishda voz kechishga olib kelishi ehtimoli mavjud.

Biroq kasbiy o‘ziga ishonchni obyektiv qobiliyat bilan aynan bir tushuncha sifatida talqin qilish mumkin emas. O‘quvchi o‘z imkoniyatlarini ortiqcha yoki yetarlicha baholamasligi mumkin. Shu sababli psixologik qo‘llab-quvvatlash o‘ziga ishonchni oshirish bilan bir qatorda, o‘z qobiliyatlarini real vazifalar, konstruktiv fikr-mulohaza va kasbiy tajriba asosida anglashga ham yo‘naltirilishi kerak.

Kasbiy noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish ham muhim psixologik vazifadir. Ayrim o‘quvchilar bitta kasbni erta tanlashni xavfsizlik belgisi sifatida qabul qilishi mumkin. Boshqalar esa muqobil yo‘llarning ko‘pligi sababli qaror qabul qilishda qiynaladi. Kasbiy moslashuvchanlik nuqtayi nazaridan muhim jihat tanlovni imkon qadar erta yakunlash emas, balki qaror qabul qilish uchun yetarli axborot to‘plash, muqobillarni taqqoslash va yangi sharoitlarda o‘z qarashlarini qayta baholay olishdir.

Shu ma’noda kasbiy qiziquvchanlik, kelajakka yo‘nalganlik va o‘ziga ishonch bir-birini to‘ldiruvchi resurslardir. Kasbiy qiziquvchanlik yangi imkoniyatlarni o‘rganishga undasa, kelajakka yo‘nalganlik ushbu izlanishni maqsad bilan bog‘laydi.

O‘ziga ishonch esa tanlangan yo‘nalishda harakat qilish va qiyinchiliklarni yengishga yordam berishi mumkin.

Kasbiy moslashuvchanlikni faqat individual psixologik xususiyatlar bilan tushuntirish yetarli emas. O‘quvchining kasbiy qarorlari oila, maktab, tengdoshlar va ijtimoiy muhit bilan uzviy aloqada shakllanadi. Ota-onalarning kasblar haqidagi qarashlari, oilaning iqtisodiy imkoniyatlari, ta’lim olish sharoitlari va kasbiy axborotdan foydalanish imkoniyati o‘quvchining tanlov doirasini kengaytirishi yoki cheklashi mumkin.

Oiladagi qo‘llab-quvvatlash o‘quvchining qiziqishlarini tinglash, kasblar haqidagi ma’lumotlarni birgalikda tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilishiga imkon berishda namoyon bo‘ladi. Aksincha, kasbni faqat oilaviy mavqe, daromad yoki ijtimoiy nufuz bilan bog‘lab tanlashga majburlash o‘quvchining shaxsiy qiziqishlari va imkoniyatlarini yetarli hisobga olmaslikka olib kelishi mumkin.

Maktab muhiti esa kasbiy moslashuvchanlikni rivojlantirish uchun muhim amaliy maydondir. Kasbiy yo‘naltirish mashg‘ulotlari, kasblar bilan tanishtirish, mutaxassislar bilan uchrashuvlar, kasbiy vaziyatlarni modellashtirish va refleksiv topshiriqlar o‘quvchining o‘z imkoniyatlarini anglashiga ko‘maklashishi mumkin. Bunda o‘qituvchi yoki maktab psixologining vazifasi o‘quvchi o‘rniga kasb tanlash emas, balki uning ongli va asoslangan qaror qabul qilishiga yordam berishdan iborat.

Yuqoridagi nazariy yondashuvlar asosida 9–11-sinf o‘quvchilarining kasbiy moslashuvchanligini uch o‘zaro bog‘liq tarkibiy qatlam orqali tushuntirish taklif etiladi.

1. TASHQI KONTEKST Mehnat bozoridagi o‘zgarishlar; raqamli kasblar haqidagi axborot; oilaviy qo‘llab-quvvatlash; maktabning kasbga yo‘naltirish imkoniyatlari.
↓
2. PSIXOLOGIK RESURSLAR Kelajakka yo‘nalganlik; nazorat hissi; kasbiy qiziquvchanlik; o‘ziga ishonch.
↓
3. KASBIY MOSLASHUVCHANLIKNING NAMOYON BO‘LISHI Kasbiy axborotni izlash; ta’lim va kasbiy maqsadlarni rejalashtirish; qarorlarni qayta ko‘rib chiqish; yangi sharoitlarda harakat qilish.

1-rasm. Kasbiy moslashuvchanlikning nazariy-konseptual modeli (mualliflik sintezi)

Modelning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, kasbiy moslashuvchanlik faqat shaxsiy xususiyatlarning natijasi emas. U psixologik resurslar va o‘quvchi rivojlanayotgan ijtimoiy-ta’limiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar orqali tushuntirilishi mumkin. Model nazariy sintez natijasi bo‘lib, uning tarkibiy qismlari va o‘zaro munosabatlari keyingi empirik tadqiqotlarda tekshirilishi lozim.

O‘tkazilgan nazariy tahlil asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, kasbiy faoliyatning o‘zgarib borishi sharoitida 9–11-sinf o‘quvchilarini kasbga tayyorlash jarayonini faqat muayyan kasbni tanlashga yo‘naltirish bilan cheklash yetarli emas. O‘quvchining kasbiy kelajagi to‘g‘risida mustaqil fikr yuritishi, o‘z qiziqish va imkoniyatlarini baholashi, turli kasbiy yo‘nalishlar haqida ma’lumot to‘plashi hamda yangi sharoitlarda o‘z qarorlarini qayta ko‘rib chiqishga tayyorligi ham muhim ahamiyatga ega.

Kasbiy moslashuvchanlik o‘quvchining faqat individual psixologik xususiyatlari bilan belgilanmaydi. Uning shakllanishida oiladagi munosabatlar, ota-onalarning kasbiy qarashlari, maktabdagi kasbga yo‘naltirish ishlari va kasbiy axborotdan foydalanish imkoniyatlari ham o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu sababli o‘quvchining kasbiy rivojlanishini baholashda uning shaxsiy qiziqishlari va qobiliyatlari bilan bir qatorda, mustaqil qaror qabul qilishiga yordam beruvchi yoki to‘sqinlik qiluvchi ijtimoiy sharoitlarni ham hisobga olish zarur.

Nazariy tahlil natijasida kasbiy moslashuvchanlikni tushuntirish uchun tashqi ijtimoiy-ta’limiy muhit, individual psixologik resurslar va kasbiy rivojlanishga yo‘naltirilgan xatti-harakatlarni o‘zaro bog‘lovchi konseptual model taklif etildi. Modelda kelajakka yo‘nalganlik, nazorat hissi, kasbiy qiziquvchanlik va o‘ziga ishonch o‘quvchining kasbiy imkoniyatlarni izlash, maqsadlarini rejalashtirish va qarorlarini yangi vaziyatlarga muvofiq qayta ko‘rib chiqishiga yordam beruvchi muhim psixologik resurslar sifatida qaraladi. Mazkur model nazariy sintezga asoslangan bo‘lib, uning tarkibiy qismlari va ular o‘rtasidagi munosabatlar keyingi empirik tadqiqotlarda tekshirilishi lozim.

Shunday qilib, kasbiy moslashuvchanlikni rivojlantirish uzluksiz davom etadigan psixologik-pedagogik jarayon sifatida qaralishi kerak. Kelgusidagi tadqiqotlarda 9-, 10- va 11-sinf o‘quvchilarida kasbiy moslashuvchanlik resurslarining namoyon bo‘lish xususiyatlarini o‘rganish, oilaviy va maktab muhitining ta’sirini aniqlash hamda taklif etilgan konseptual modelning amaliy samaradorligini tekshirish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Anvarova, D. M. Kasbga yo‘naltirish va kasb tanlash asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. — 128 b.

2. Asomova, R. Z. Kasb tanlash motivatsiyasi va uning dinamikasi: psixologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — Toshkent, 2002. — 137 b.

3. G‘oziyev, E. G‘. Ontogenez psixologiyasi. — Toshkent: Noshir, 2010.

4. Jo‘rayev, R. X., Tolipov, O‘. Q., Sharipov, Sh. S. Uzluksiz ta’lim tizimida o‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirishning ilmiy-pedagogik asoslari. — Toshkent: Fan, 2004. — 120 b.

5. Muslimov, N. A., Mullaxmetov, R. G. Kasb tanlashga yo‘llash. — Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.

6. Savickas, M. L., Porfeli, E. J. Career Adapt-Abilities Scale: Construction, Reliability, and Measurement Equivalence Across 13 Countries // Journal of Vocational Behavior. — 2012. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jvb.2012.01.011

7. Lent, R. W., Brown, S. D., Hackett, G. Toward a Unifying Social Cognitive Theory of Career and Academic Interest, Choice, and Performance // Journal of Vocational Behavior. — 1994. DOI: https://doi.org/10.1006/jvbe.1994.1027

8. Kristi, A., Kurniawati, F. A Systematic Literature Review on Career Adaptability among Adolescents // Journal of Innovation in Educational and Cultural Research. — 2023. DOI: https://doi.org/10.46843/jiecr.v4i3.711

9. De Castro, I. X. T. V., Silva, M. do C. T. de C. Career Adaptability in Adolescence: A Systematic Literature Review // Revista Brasileira de Orientação Profissional. — 2026. DOI: https://doi.org/10.26707/1984-7270/2026v27n0112